

ESPAIS IMAGINARIS, ENTRE LA RAÓ I EL PENSAMENT MÀGIC.

LA LLEENDA DE L'ENCANTADA AMB ULLS D'INFANT

Alexandre Bataller Català

Universitat de València

Si us hem ofès, no en feu cas:

som ombres, som esperits,

i això és un somni fugaç

que heu fabricat adormits.

(Shakespeare, *El somni d'una nit d'estiu*)

1. *Mirmanda, un espai imaginari de la Catalunya del Nord habitat per encantades*

Joan-Lluís Lluís encapçala el *Diccionari dels llocs imaginaris dels Països Catalans* amb la seua descoberta de Mirmanda, la ciutat grandiosa, plena de palaus on conviuen bruixes i fades, que dominava la plana del Rosselló des dels contraforts dels Aspres, a tocar de Terrats, esdevinguda l'any 1998 quan s'hi instal·là a viure. En aquest vilatge, l'escriptor rossellonès va descobrir la importància dels llocs imaginaris per a les col·lectivitats, tot i que les localitzacions poden ser divergents:

Mirmanda ha quedat dins la memòria col·lectiva de Terrats i molts pagesos tenen una idea bastant precisa, però no sempre coincident de la seva localització. Jo, avui, crec que es devia situar a la riba esquerra de la Cantarrana, un xic més amunt de Terrats, en uns espadats de terra fosca coberts d'àloes... (Lluís 2006: 9).

Els espais imaginaris són objecte d'atenció en els estudis literaris.¹ En ocasions concretes els elements del paisatge donen peu a la fascinació llegendària. Situats dins del terme de Terrats, s'hi han descrit (vegeu Carreras i Tarrús 2013) vestigis de monuments megalítics (alineaments de roques granítiques), a la riba dreta del riu Cantarana, que haurien estat relacionats amb la imaginària ciutat de Mirmanda. D'ací se'n deriva la llegenda d'una ciutat que només alguns pastors amistançats amb les fades haurien pogut veure, amb les aigües d'un riu per on baixava l'or i l'argent. Mirmanda és, probablement, la més coneguda de les ciutats imaginàries catalanes, en bona mesura pel ressò aconseguit per Verdaguer a *Canigó* (1886), que fa parlar la goja de Mirmanda en un parlament on explica que la ciutat fou aixecada per gegants, poblada per encantades i engolida per una enorme onada vinguda de la mar llunyana (Verdaguer 2003: 304; cant VI, vv. 253-270):

¹ Sobre els espais imaginaris de tradició popular catalana vegeu Soler Amigó (1998) i Prats (2018). També sobre espais llegendaris, resulta interessant l'obra d'Umberto Eco (2013), centrada en espais que «han creado quimeras, utopías e ilusiones, porque mucha gente ha creído realmente que existen o han existido en alguna parte» (Eco 2013: 7).

La goja de Mirmanda

Quan Barcelona era un prat
ja Mirmanda era ciutat;
forts gegants l'han aixecada,
que de pedra amb glavi tosc
quan los veien dintre el bosc
fins los roures tremolaven.

L'aixecaren, fent ensalms,
amb reblums de quatre palms,
amb palets de quatre canes,
entre el secà i l'aiguamoll,
com la vila de Ripoll
entremig de dues aigües.

Allí tinc lo meu casal,
tancadeta amb un penyal
sota el casal hi ha una balma;
de joiells d'argent i d'or
allí guardo mon tresor,
com sos bonics una garsa.

2. Entre la raó i el pensament màgic

Sobre les fronteres difuses entre el real i l'imaginari s'han establert debats al voltant de la conciliació del pensament racional i les formes del pensament màgic, tant en el terreny teòric com en les concepcions educatives. L'escepticisme es manifesta amb la negació dels elements màgics, com ja exclamava el Teseu d'*El somni d'una nit d'estiu*: «No me les creuré mai, jo, aquestes faules i romanços de fades» (Shakespeare 2014): 97). Siga com siga, coincidim amb Paul Valéry en la necessitat que els humans tenim de les faules i els mites:

Que serions nous donc sans le secours de ce qui n'existe pas? Peu de chose, et nos esprits bien inoccupés languiraient si les fables, les méprises, les abstractions, les croyances et les monstres, les hypothèses et les prétendus problèmes de la métaphysique ne peuplaient d'êtres et d'images sans objets nos profondeurs et nos ténèbres naturelles. Les mythes sont les âmes de nos actions et de nos amours. Nous ne pouvons agir qu'en nous mouvant vers un fantôme. Nous ne pouvons aimer que ce que nous créons (Valéry 1930: 256).

Enfront de la concepció que el discurs científic supera el mític, ja que tots dos són producte d'un mateix tipus de pensament, el folklorista rus Eleazar Meletinski els considerarà, simplement, discursos diferents:

La ciencia no puede, como esperaban los positivistas del siglo XIX, borrar completamente la mitología; ante todo porque la ciencia no resuelve problemas metafísicos generales, como el sentido de la vida, el objetivo de la historia, el misterio de la muerte etc., pero la mitología sí pretende resolverlos (Meletinski 2006: 34).

L'antropòleg David Bidney va definir el pensament mític com «una creença, generalment expressada en forma narrativa, que és incompatible amb el coneixement científic» i que es refereix a «nocions i relats que un cop acceptats i creguts no mereixen una creença racional» (Bidney 1950: 23). Segons Gotesky (1952), el que un mite siga acceptable o no per a una cultura no depèn de criteris científics, sinó de les necessitats i interessos individuals i col·lectius. Els mites transcendeixen tot criteri científic de veritat; serveixen com a postulats a sistemes socials; s'accepten per la seua utilitat social i perquè són molt significatius per a la societat i els seus membres. Assenyala Eliade (1999: 16) que, en les societats en què el mite està encara viu, els indígenes (com ara la tribu ameríndia *pawnee*) distingeixen els mites («històries vertaderes») de les rondalles o contes, que anomenen «històries falses». Entre les definicions de llegenda considerem la de Carme Oriol (2001: 105) que recull la idea de la seua percepció com a relat creïble:

es construeix sobre una base real, i per això és percebuda com un relat creïble, però el seu component extraordinari l'allunya d'altres relats pròpiament realistes com són les anècdotes o les històries sobre experiències reals.

En aquest sentit, la llegenda s'oposa a la rondalla perquè, com advertí Bettelheim (2012: 421), «No suele ser corriente que en los cuentos de hadas se citen nombres propios de lugares determinados». El conte de fades deixa clar des del començament de la intriga que no ens parla de fets tangibles, ni de persones o llocs reals. Aquesta imprecisió intencionada indica que, en escoltar una rondalla, abandonem el món concret i la realitat quotidiana.

Des d'un punt de vista antropològic el «pensament màgic» designa un procés mental essencialment irracional que consisteix a atribuir efectes a causes sense haver entre ells una correlació de causalitat científicament demostrable (Caro Baroja, 1987: 10). En psicologia el «pensament màgic» designa una etapa compresa entre els 2 i els 7 anys, prèvia a l'edat de la raó. L'infant cerca en el món màgic una realització que li aporte una satisfacció immediata i completa («Rien n'empêche l'enfant de vivre dans ce monde magique à côté de la vie réelle»; Morgenstern 1934: 103), perquè la vida dels adults representa un món misteriós màgic en el qual ell voldria penetrar i apropiarse. El pensament imaginari crea el món meravellós: «Lo maravilloso primitivo, lo mágico, es creación de lo imaginario, aventura literaria sin irrupciones en el tiempo, continuamente transformada, justamente por audaz relación con la realidad histórica» (Pelegrín 1998: 40). Durant els primers anys de vida l'infant no fa una distinció clara entre real i imaginari. Serà més endavant quan la farà:

À partir de l'âge de huit ans environ, les enfants commencent à faire une distinction plus nette entre le réel et l'imaginaire. Ils entreprennent de démêler ce qui est possible de ce qui ne l'est pas. [...] [L'enfant] peut entrer dans l'imaginaire, celui des contes notamment, de façon consciente, ce qui paradoxalement n'aurait pas été possible quand il n'avait pas accès au monde dit rationnel (Guérette i Roberge-Blanchet 2003: 45).

Janer Manila va saber copsar el valor educatiu de la fantasia present a les rondalles, en una convergència imprescindible de racionalitat i imaginació, que no sempre trobem en els plantejaments pedagògics habituals:

No és la fantasia un refugi al marge de la realitat, sinó una mirada diversa —o divergent— sobre la realitat, una forma de proposta alternativa, el risc de jugar la carta de l'insòlit. Una energia que transforma la realitat, l'enriqueix, la depura. Les rondalles m'ensenyaren, també, com és possible entremesclar amb els gestos quotidians, amb la vida de cada dia, l'experiència extraordinària. Molt de temps després, he comprès que és inútil contraposar-los, el pensament racional i la imaginació, car no s'oposen cegament ni es contradiuen, sinó que constitueixen el camí a través del qual els homes avancen i progressen (Janer Manila 1989: 63).

De tota manera, en el cas de les llegendes, hi hauria veus discrepants. El professor Jaume Alberó, per exemple, considera les llegendes adequades dins el context de l'educació literària dels adolescents, però entén que hi ha elements i valors constitutius en elles (com ara el pacte amb el Diable, l'aparició de sers del més enllà, les històries de bruixes, etc.) que podrien generar en el xiquet una incertesa i un sentiment d'inseguretat respecte al seu entorn. Per aquesta raó desaconsella l'ús de les llegendes abans de l'adolescència: «desaconsejamos vivamente el uso pedagógico de estas historias en los jóvenes de menor edad» (Alberó 2005: 15).

3. Les encantades i la tradició de les dones d'aigua

3.1 La tradició llegendària de les dones aquàtiques

La primera referència escrita a les dones aquàtiques la trobem en el cant XII de l'Odissea, quan es narra l'episodi en què Ulisses, instruït per Circe, va tapar amb cera les orelles dels seus mariners i es va fer lligar al pal de la seua embarcació per poder escoltar els seus cants sense sucumbir davant elles. Mentre que el mite de la dona aquàtica significa mort en Homer, per al cristianisme és símbol de perdició, perfídia o ruïna moral per a qui cau en els enganys de la seducció femenina. Aquestes sirenes a poc a poc van perdre el seu caràcter malèfic per a passar a simbolitzar l'aspiració de l'home per penetrar en allò obscur o desconegut i anar més enllà de les seues forces naturals.

Melusina, la més coneguda de les fades del feudalisme, dotada de poders sobrenaturals, havia estat condemnada per la seua mare, la fada Presina, a metamorfosar-se en dona-serp tots els dissabtes, en una font de cristal·lines aigües de Poitiers i, naturalment, havia de tenir cura que ningú no la descobrís, sota l'amenaça de patir

el paradoxal càstig de la immortalitat. Quan el seu marit humà va incomplir la promesa de no espia-la durant el seu bany ella va recuperar la seua forma de dona-serp i va fugir del Castell de Lusignan. Però a la nit, en sentir els crits dels seus fills, tornava per donar-los de mamar. Els clergues veien en ella una diablesa, però no així els cavallers, que la consideraven una fada protectora i maternal. Entre els segles XII i XIII veuran la llum un seguit de relats genealògics que segueixen l'anomenat «conte melusinià» (Dumézil 1929) en el qual un ser sobrenatural s'uneix a un mortal i li concedeix el seu amor a canvi de la promesa de respectar una prohibició.

Xulio Pardo de Neyra (2015) ha vist en les dones d'aigua de la tradició llegendària—des de la Melusina de Jean d'Arràs, passant per l'Ondina del baró de Fouqué, fins arribar a la Marinha gallega— la crida de la dona donadora i segadora de vida que des del Paleolític els homes identifiquen amb la suprema senyora dels destins humans. Sirenes que provoquen i invoquen l'home, en una crida tel·lúrica divina.

3.2 De les dones d'aigua pirinenques a les encantades valencianes

El concepte de «dona d'aigua» fa referència als éssers femenins que apareixen a la vora de l'aigua, molt relacionats amb fonts o llacs (diferenciats de les «sirenes», éssers marins). El mot més general és «fada», present en la majoria d'idiomes europeus, però no tant al folklore català. «Encantada» és molt difós també en la toponímia. «Goja», i en menor mesura «aloja», són mots emprats per Verdaguer. I «jana» és present també als topònims (Roviró, Roviró i Ayats 1987: 124-125).

Les encantades catalanes s'estenen principalment pel Pirineu: «es pot considerar que aquest tipus llegendari apareix localitzat principalment al Pirineu, Prepirineu i Montseny» (Violant 2002: 10). Les tradicions d'encantades o d'éssers diabòlics al cim del Canigó són antiquíssimes i han estat citades per testimonis diversos, entre els quals Eiximenis, al Primer del *Crestià* o Gervasius von Tilbury, al segle XIII (Hauf 1988). Les encantades presents al poema *Canigó* (1886) de Jacint Verdaguer han estat estudiades des del punt de vista de la tradició oral catalana (Roviró, Roviró i Ayats 1987).

En la tradició oral, les encantades viuen sempre en coves o balms, a sota terra i ben sovint prop de l'aigua. El palau que hi ha dins l'estany de Canigó és descrit per l'escuder a Gentil com «un castell que qui hi va no en torna». La cova on habiten unes altres encantades és també una cova amb cent corredors i llums de colors. Jacint Verdaguer descriu les encantades de la Cambra de les Encantades, vora el camí de Coll d'Ares a Prats de Molló: «En altre temps diu que hi vivien les encantades, donzelles no batejades, molt hermoses, que sols sortien de nit; i si sortien de dia, se feien abans invisibles» (Verdaguer 2002: 34).

Joan Borja (2014: 96-103), en el seu complet repertori sobre el cicle narratiu de les encantades valencianes, destaca les morisques, belles guardianes de tresors. Hi aporta, al respecte, un variat «inventari d'urgència»:

«La Joanaina, a Teulada», «Castell de Segart (Camp de Morvedre)», «El castell del Bou Negre, a Argeleta», «Bou d'or, a la cova de l'Àguila, a Xodos», «La pedra encantada de Montesa», «L'encantada del Cabeço Soler», «Les Columbres», «El barranc de l'Encantada, a Planes», «La dama encantada del castell de Milleneta», «La cova del Lladre, a les Canyades d'en Cirus, de Monòver», «L'escala de la donzella, a Moixent», «L'encantada de la Giraba a Lluident», «La penya del Benicadell, a Beniarres» i «Pere Joan i la princesa encantada a la cova o mina d'Ocre, a l'Albir» (Borja 2014: 98).

A aquesta relació hi afegeix l'encantada del castell de Penella i la del castell de Travadell, a més de la llegenda de la Reina Mora, que localitzaria al castell de l'Alfandec o de Marinyén, a Benifairó de la Valldigna i als Banys de la Reina de Calp i el Campello i al Clot de la Reina a Moraira.

En el cas de les encantades valencianes, diverses investigacions descriuen testimonis que avalen la seua historicitat. Ens detindrem especialment en el cas de l'encantada del Cabeço Soler, un turonet situat entre Guardamar i Rojals, recollida per Serra i Román del Cerro (1986: 120-157). Deixant de banda l'esquema de la llegenda, que s'esdevé cada nit de sant Joan, amb l'aparició d'una encantada que custodia un tresor en una cova, tal com es conta d'un veí (el tio Vila) que s'enfrontà a un bou² i com a càstig rebé la maledicció d'anar tota la vida amb la llengua fora, ens interessa el component de fet verídic associat a la llegenda, viu encara entre els habitants més majors de la contrada:

En Rojales, el «tío Jesús», al que todo el pueblo nos remitió como el mejor conocedor de cuentos y leyendas, estuvo largo rato contando historias, trovos, relaciones, etc. Y, curiosamente, no contó la leyenda de La Encantá. A la vista de ello, se le pidió que nos relatará esta leyenda, a lo que respondió: «Pero eso no es un cuento, eso es historia». Y, efectivamente, todo el pueblo la tiene por verdadera e incluso, les incomoda hablar de ello (Serra i Román del Cerro 1986: 175).

Els mateixos investigadors reporten una situació semblant esdevinguda a Rojals, l'any 1984, protagonitzada per un expert local en regs:

Al fondo destacaba el cabecico Soler. Al entrar en el pueblo estábamos un poco rezagados los dos junto a un par de alumnos. Y le abordé claramente: ¿«Podría contarme usted la Leyenda de la Encantá?» Me miró muy sorprendido. Algunas personas se cruzaban con nosotros por la acera. Lo vimos turbado. Empezó a contar algo, pero se paraba, siempre en voz baja y mirando a su alrededor como quien quiere que no se le descubra. No hubo forma de que contara nada. Una vez en el autobús, y fuera de miradas indiscretas, me la narró muy sucintamente. Y al final dijo: «En estas historias, ¿dónde está el cuento y dónde la verdad?». Realmente me impresionó lo viva que perdura la leyenda, no porque sea vivo el recuerdo, sino porque la narración se confunde con la realidad, con la creencia (Serra i Román del Cerro 1986: 175-176).

2 Cal recordar les coves i encanteris de Marinet, Corbó i Bounegre de les comarques castellonenques amb bous que custodien tresors (Bataller 2019: 15).

En una altra presència d'encantada valenciana, a la llegenda de l'Encantada de Gandia, es descriu una dona vaporosa, «com transparent, anava coberta a la manera mora, però alguns li havien vist els peus, que semblaven potes de cabra» (Selfa 2018: 63), que vigila les pertinences i els tresors que els àrabs van deixar abandonats després de la conquesta cristiana de Bairén, a l'Ullal Fosc, ben a prop d'on es registra la llegenda de l'enfonsament de Gandia, que també està revestida per un cert grau d'historicitat, segons els informants:

el que ja estranya més és que avui dia, amb un nivell d'instrucció bàsica generalitzat a la nostra societat, certes llegendes es prenguen per fets realment ocorreguts o, almenys, s'hi dubte. Les informadores que ens contaven la llegenda de l'esfondrament de Gandia a l'Ullal Fosc, on està enterrada, quan ho narraven afirmaven: «diuen...» No creien ni deixaven de creure en la historicitat dels fets narrats (Bataller Calderón 1999: 209).

4. *La llegenda de l'encantada de Planes*

De ben segur, la llegenda valenciana més coneguda protagonitzada per una encantada és la que, com ens recorda la toponímia, designa el barranc de l'Encantada, al terme de Planes, a la comarca del Comtat. Una donzella encantada (una morisca en bona part de les versions, però també una dona aquàtica en unes altres), abillada amb una diadema d'or pur que llu sota els raigs de sol cada vegada que fa un eixida cada cent anys es trobarà amb un llaurador que treballa els camps veïns al barranc. Quan el té davant li farà la pregunta clau: quina de les dues coses prefereix quedar-se, la corona d'or o a ella mateixa. Si el llaurador opta per la corona queda de manifest que és un avariç i cobdiciós de riqueses i allà mateix li dona mort. Si la tria a ella, el portarà a la seua cova i es quedarà encantat de per vida. Faça el que faça, desapareixerà. El protagonista, en alguna versió, és un moliner:

Diuen que un moliner, de camí al seu molí, que s'havia construït per aprofitar la força de l'aigua del barranc una mica abans que el cabal anara a enfortir el corrent del Serpis, s'aturà a l'altura del gorg del Salt perquè li semblà escoltar una veu dolça i encisadora que el cridava pel seu nom... (Capó 2002: 51).

Víctor Labrado ha literaturitzat la versió de la musulmana com «La reina mora» i recrea l'espai del palau secret com a habitatge de l'encantada:

En un gran cau foradat dins la muntanya té, tot per a ella, un palau secret fet de molts pasadissos i cambres, on viu i no viu, senyora i presonera del seu tresor. Tant si camina com si reposa, la foscor li encega sempre els ulls i en la buidor només sent els degotissos de les coves (Labrado 2007: 101).

Bernat Capó (2002: 49-55) en diferencia dues versions bàsiques, segons siga una sirena o una bella musulmana l'encarregada de custodiar el fabulós tresor. En la versió de la sirena l'opció consisteix a:

Triar entre fer-me teua, amb la qual cosa es desfarà l'encantament, o agafar aquesta diadema que porte al cap, que forma part d'un gran tresor que roman amagat a l'interior d'aquesta pedra, que és com una gran porta màgica (Capó 2002: 52).

En la versió de la musulmana la demanda és semblant:

Has de triar entre aquesta pinteta d'or que porte al cap, que és una petita mostra del tresor que es troba a l'interior de la muntanya, sota la vigilància de les àguiles que fan niu a la Penya Roja, o fer-me teua aquí mateix, després de nadar pel gorg (Capó 2002: 52).

La referència a la llegenda de l'Encantada de Planes que fa Antoni Cavanilles el 1797, relacionada amb l'expulsió dels moriscos, expressa la visió d'un il·lustrat que situa la llegenda en el territori de la ignorància:

aprovechar las aguas. Van cayendo estas al barranco que la ignorancia y la credulidad llamó de la Encantada por la piedra circular de unos cinco pies de diámetro, que en forma de ventana cerrada se ve en la garganta del barranco á 20 pies sobre el nivel ordinario de las aguas. En esta fingió el vulgo la boca de cierta mina, donde los Moros escondieron sus tesoros, y dexáron encantada una doncella, que cada 100 años sale para volver á entrar en el mismo día. Fábulas indignas de hombres juiciosos, perpetuadas solamente por la superstición é ignorancia (Cavanilles 1797: 153).

Per la seua banda, Figueras Pacheco coincideix amb la idea del tresor amagat dels moriscos i es fa ressò de la mina on hi és, però curiosament no descarta, com seria esperable d'un esperit racional, el poder màgic de l'encantament:

Cruza igualmente el término el barranco de la Encantada, que procede de Alcalá de la Jovada y desemboca en el Serpis por los campos de Beniarrés. Recibe su nombre, este barranco, de una mina que supone existe junto a él, donde los moros escondieron sus tesoros, y dejaron encantada a una doncella, que sale una vez cada cien años para volver a entrar el mismo día. Una losa aproximadamente circular de metro y medio de diámetro, aparece en el estrecho del barranco, cerrando el supuesto subterráneo. Hace diez o doce años (hacia 1900) se intentó volar con pólvora aquella puerta de roca, para descubrir lo que hubiere tras ella, pero no se consiguió arrancarla, ya porque el encantamiento es muy grande, ya tal vez porque la cantidad de pólvora fue pequeña (Figueras Pacheco 1919: 802-803).

Aquesta mina ha estat situada en el paratge de l'Estret, enfront del Molí Mató o Molí de l'Encantada, en un espai real que fou dinamitat pels anys vint del segle passat per comprovar-ne, amb un afany positivista, l'existència de tresors (Capó 2002: 55), tal com explica detalladament Joan Borja (2019: 63):

Fet i fet, la misteriosa pedra circular i llisa que refereixen tant Antoni Josep Cavanilles com Joaquim Martí Gadea —la que suposadament taparia la boca d'una mina, cova o avenc amb tresors amagats i la bella donzella encantada— no s'ha de buscar al gorg del Salt, sinó alguns centenars de metres barranc avall, passat el toll del Blavet, enfront del Molí Mató o Molí de l'Encantada: a l'abrupte i espectacular paratge de l'Estret. Les descripcions no deixen marge

al dubte: cinc peus de diàmetre, la gorja del barranc, vint peus sobre el nivell de l'aigua; una penya molt alta i escarpada. Tampoc la història recent no permet cap confusió: tanta morbositat va despertar la llegenda de l'Encantada i del suposat tresor morisc, que allà pels anys vint del segle passat, per eixir de dubtes, van decidir dinamitar la roca de totes les curiositats i totes les incerteses, per comprovar si davall apareixien coves secretes i tresors. Però davall la roca no hi havia sinó més roca, de manera que ara hi queda, només, un buit delator, aproximadament circular, estranyament excavat sobre la gran murada de l'Estret.

5. Alumnes de primària que experimenten l'espai imaginari al barranc de l'Encantada

El Centre de Recursos per a l'Ensenyament (CRA) «L'Encantada» agrupa els aularis d'Alqueria d'Asnar, Benimarfull i Planes. Un punt bàsic de la identitat de CRA és adaptar les actuacions educatives al medi, a fi d'assolir un major coneixement de la realitat sociocultural i mediambiental de la comarca. El CRA va decidir l'apadrinament del «Barranc de l'Encantada», amb l'ús de la transversalitat d'aquest espai natural, històric i llegendari dins el currículum (García i Caballer 2008).

El mestre Carlos Caballer integra, des de fa més d'una dècada, la llegenda de l'Encantada dins la seua planificació educativa. Aprofita, per als seus interessos, la versió de l'autor local Miquel Gadea (Miquel d'Elena, 1886-1966), que posa en relació una bella dona i un llenyater:

Segons el conte relata, / i la veritat pot ser / una senyora molt guapa / li va eixir a un llenyater. / Li ensenyà un collar de plata / amb un diamant i un robí, / «Què és el que vols, la joia? / O m'estimes més a mí?» / Va contestar que la joia. / «Sempre seràs desgraciat! / En aquella penya alta / tinc un palau encantat. / Ja no podràs ser ditxòs; / si m'hagueres volgut a mí, / la fortuna que hi ha allí / haguera sigut p'als dos». / Per mig d'una boreal, / a l'amanèixer l'aurora, / desapareix la senyora / i es queda el pobre... igual. / Si es que la dita els agrada, / no se la prenguen per falòria / que és l'origen de la Història / del Barranc de l'Encantada (https://ajuntamentdeplanes.es/web_ajuplanes/html/llegenda.php).

Del seguiment, com a observador participant, de la ruta literària efectuada el 14 d'abril de 2017 amb un grup de nou alumnes del primer cicle de primària percebérem la fascinació i l'atracció pel meravellós dins el context d'un paisatge i com el docent permetia als infants decidir sobre la pròpia llegenda, convertida en una història d'amor entre un llaurador i una princesa.³ L'itinerari proposat es basteix sobre els espais del barranc de l'Encantada, esdevingut el correlat d'una narració llegendària que ha estat consensuada amb els infants:

El Toll del Gorg és el més important perquè situem ací el castell del pare de la donzella. Comencem la narració. Després passe a buscar altres tolls més xicotets caminant pel barranc assenyalant que serien les piscines naturals on aniria la donzella a banyar-se per les nits i en alguns dels pins que estan a la vora s'amagaria el personatge que s'enamora d'ella per la seua bellesa. Els corralets enderrocats que resten serien la vivenda de l'enamorat de la donzella i

3 Hem tractat aquesta mateixa experiència didàctica a Bataller (2020), posant l'èmfasi en les possibilitats d'experimentació de l'emoció estètica i de mediació literària del paisatge.

Fig. 1. Carlos Caballer conta la història d'amor entre el llaurador i la princesa

els bancals dels voltants serien la seua horta i el lloc on pasturava el seu xicotet ramat. Hi ha un corralet que encara mostra al barranc un xicotet assut on dona més realitat al lloc on vivia aquest personatge i que utilitzava l'aigua per regar la seua horta. Per finalitzar, arribem al Toll de l'Estret al costat de l'antic molí on vivia el bruixot que amb els seus beuratges, per encàrrec del rei, encanten la donzella (Caballer, comunicació personal, 21/08/2019).

En concret, es reinterpreta l'espai amb l'ús d'uns objectes (la corda i les claus), que tenen la funció d'apropar el món real i el màgic:

Està present sempre el sentiment de si seran rebuts per la donzella per ser el moment especial de la seua eixida cada cent anys i així ser els privilegiats de poder desencantar-la. Pensen a portar les cordes a la motxilla per tirar-la a l'aigua del Toll del Gorg i veure si passa alguna cosa. Preparem el moment i arribem a la vora del Toll amb silenci per llançar la corda a l'aigua. En altres moments també arribem a portar manolls de claus antigues per veure si alguna entra en els imaginaris panys que podem trobar a la penya per poder obrir la porta del palau (Caballer, comunicació personal, 18/08/2019).

El pensament màgic es materialitza sobre espais concrets. El palau imaginari, la porta i el pany que cal obrir amb les claus són percebuts i diferenciats pels infants:

Baix de la penya del Toll del Gorg, el més gran i emblemàtic, hi ha un trosset que té un altre color i que mirant-lo de lluny sembla la forma d'una porta. Xiquets i xiquetes veuen realment la porta. Busquen on podria estar el pany i amb les claus antigues que portem tracten i proven a vore si puguera obrir-se la porta del palau. He viscut escenes on els xiquets tenen

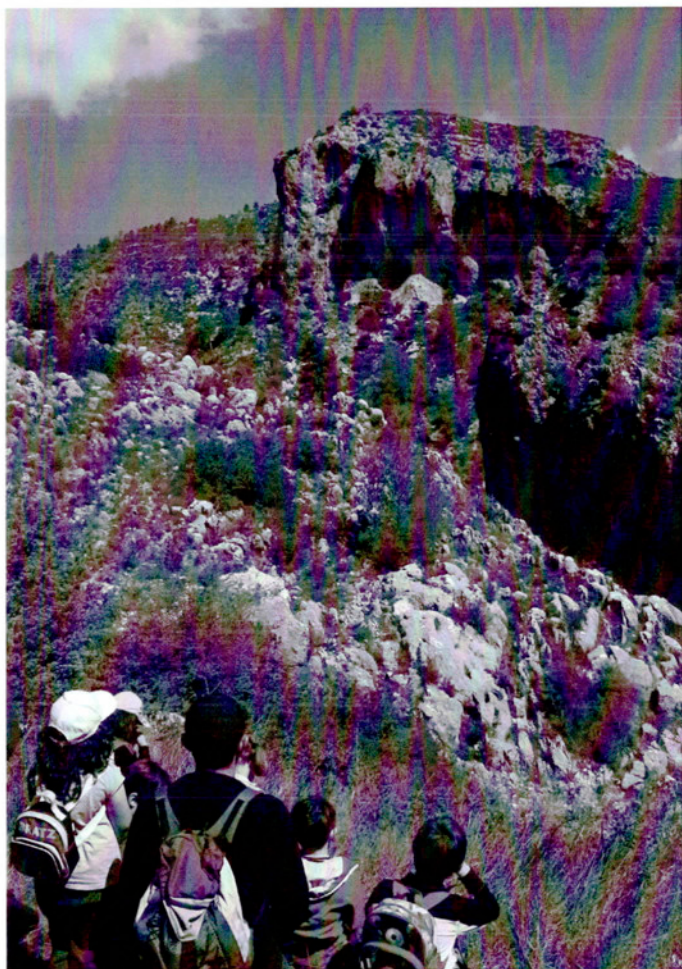

Fig. 2. Penya de l'Estret. Els xiquets albiren entre les penyes el personatge del bruixot

por d'estacar la clau en un forat, per si per casualitat poguera obrir-se la porta que ells estan veient. Són moments fantàstics i irrepetibles (Caballer, comunicació personal, 21/08/2019).

El mestre Caballer és conscient que el lloc precís on se situa la llegenda i el palau de l'encantada és el pas de l'Estret del Molí, amb els xiquets i xiquetes, trasllada el lloc del palau reial al Gorg del Salt perquè és accessible i poden tocar l'aigua i la penya on imaginem la porta d'entrada al palau. Damunt la penya de l'Estret incorpora, com a element llegendari, estimulador de la imaginació, el personatge d'un bruixot:

La part del barranc al lloc de l'estret i que està en direcció Est és l'anomenada de l'Albureca. S'alça una gran penya, que vista des del pas de l'Estret, on la imaginació dels xiquets i xiquetes veuen el rostre d'una persona. Nosaltres imaginem aquest rostre com la imatge del bruixot que va elaborar la poció màgica per encantar la donzella, filla del rei morisc. Tot és treball de camp d'expressió oral i producte de la seua imaginació (Caballer, comunicació personal 29/5/2020).

6. A tall de conclusió

La càrrega social, simbòlica i comunicativa dels textos transmesos per la tradició oral, en el context actual de transformació i adaptació de la literatura popular preindustrial a uns nous usos i necessitats, és una altra diferent a la del seu origen, en un procés que ha estat definit com a «transcontextualització» (Pujol 2013: 32). Així i tot, aquesta literatura ha de tenir el seu espai escolar i social.

La promoció dels espais i llocs literaris, com a instruments de mediació literària, ens aboca a «una concepció de la literatura basada en l'experimentació, un acostament a la literatura per la via del territori i de l'emoció» (Bataller 2016: 203). Des de l'experiència personal amb l'experimentació d'itineraris pel territori llegendari mallorquí, que ajuden a fer de la literatura una experiència intensament viscuda, Caterina Valriu assenyala que «l'objectiu general és donar a conèixer el territori i la literatura oral que s'hi relaciona, tot establint una simbiosi enriquidora culturalment» (Valriu 2016: 91).

Els contes ens obrin espais imaginaris interiors. Les llegendes, relacionades amb la naturalesa, ens aporten una mirada màgica sobre els llocs:

Mais tout a commencé peut-être le jour de notre premier apprentissage de l'espace, lorsque, enfant, on nous faisait découvrir le monde auquel nous appartenions à travers une promenade, la vue de la chambre, et cette grande et merveilleuse fenêtre ouverte sur l'univers et la vie que sont les contes. [...] La force des contes, comme des légendes les plus fantastiques, est de s'appuyer sur des phénomènes et une nature puissants, pour les recouvrir de féerie. Les forêts sont mystérieuses, les lacs enchantés, les mers infinies, les lieux se chargent de connotations fantastiques (Scariati i Bailly 1989: 23).

Per tot plegat, reivindiquem, amb Georges Jean, una «pedagogia de l'imaginari» a totes les aules de primària, amb espais imaginaris creats per l'oralitat que puguen crear una cultura moderna bastida sobre el món popular:

Dans le silence, les espaces magiques se peuplent, les absurdités n'en sont plus, «toujours l'inattendu arrive». L'oralité construit le monde. Nous avons le devoir impérieux de le réinventer dans nos classes, faute de quoi les enfants de demain seront incapables de reconnaître une culture vraiment populaire et même d'en créer une nouvelle liée à la modernité du monde (Jean 1991: 99).

BIBLIOGRAFIA

- ALBERO, J. (2005): «El valor educativo de los cuentos populares», dins *V Congreso Internacional Virtual de Educación*, Buenos Aires, Universidad Nacional de La Plata, p. 1-16.
- BATALLER CALDERÓN, J. (1999): *Les rondalles valencianes*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.
- BATALLER, A. (2016): «Espais i llocs literaris, conceptes de mediació literària: aplicació al casos de C. Sánchez-Cutillas i M. Vicent», *eHumanista/IVITRA*, núm. 10, p. 188-207.

- (2019): «Llegendes i contalles a l'escola. Les coves de les comarques castellonenques com a escenari didàctic», dins Bàrbara DURAN et al. (ed.), *Paisatge i conflicte social: coves, refugis i trinxeres*, Barcelona, Grup d'Estudis Etnopoètics, Institut d'Estudis Catalans, p. 11-23.
- (2020): «Llegenda i paisatge com a elements de mediació literària. Encantades i pedagogia de l'imaginari», *Cultura, Lenguaje y Representación*, vol. XXIII, p. 7-23.
- BETTELHEIM, B. (2012): *Psicoanálisis de los cuentos de hadas*, Barcelona, Crítica.
- BIDNEY, D. (1950): «The Concept of Myth and the Problem of Psychocultural Evolution», *American Anthropologist*, núm. 52 (1), p. 16-26.
- BORJA, J. (2014): «L'expulsió dels moriscos en l'imaginari popular valencià», *eHumanista/IVITRA*, núm. 6, p. 74-107.
- (2019): «L'Encantada de Planes», *Información* (11.05.2019), p. 62-63.
- CAPÓ, B. (2002): *Terra de cireres*, Picanya, Bullent.
- CARO BAROJA, J. (1987): *Magia y brujería: variación sobre el mismo tema*, San Sebastián, Txertoa.
- CARRERAS, E.; TARRÚS, J. (2013): «181 anys de recerca megalítica a la Catalunya Nord (1832-2012)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. LIV, p. 31-184.
- CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reino de Valencia*, vol. II, Madrid, Imprenta Real.
- DUMÉZIL, G. (1929): *Le problème des Centaures*, París, Paul Geunthner.
- ECO, U. (2013): *Historia de las tierras y los lugares legendarios*, Barcelona, Lumen.
- ELIADE, M. (1999): *Mito y realidad*, Barcelona, Kairós.
- FIGUERAS PACHECO, F. (1919): «Provincia de Alicante», dins FRANCISCO CARRERAS y CANDI (dir.), *Geografía general del Reino de Valencia*, Barcelona, Alberto Martín.
- GARCÍA, M. J.; CABALLER, C. (2008): «Un paratge natural com a eix transversal», *Escola Catalana*, núm. 446, p. 34-36.
- GOTESKY, R. (1952): «The Nature of Myth and Society», *American Anthropologist*, núm. 54 (4), p. 523-531.
- GUÉRETTE, C.; ROBERGE-BLANCHET, S. (2003): *Vivre le conte dans sa classe*, Montréal, Hurtubise HMH.
- HAUF, A. (1988): «La seducció de Gentil en el "Canigó" de Verdaguer i el romanç de "El infante Arnaldos"», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, núm. 5 (tardor 1988), p. 73-97.
- JANER MANILA, G. (1989): *Escola i cultura, el territori com a projecte*, Barcelona, Ed. 62.
- JEAN, G. (1991): *Pour une pédagogie de l'imaginaire*, París, Casterman.
- LABRADO, V. G. (2007): *Llegendes valencianes: criatures mítiques de la tradició oral*, Alzira, Bromera.
- LLUÍS, J. L. (2006): *Diccionari dels llocs imaginaris dels Països Catalans*, Barcelona, La Magrana.
- MELETINSKI, E. M. (2006): «El mito y el siglo veinte», *Entretextos, Revista*

- Electrónica Semestral de Estudios Semióticos de la Cultura*, núm. 8, p. 34-40.
- MORGENSTERN, S. (1934): «La Pensée magique chez l'enfant», *Revue Française de Psychanalyse*, núm. VII (1), p. 99-115.
- ORIOI, C. (2001): «Les llegendes de tresors als Països Catalans: un estudi comparatiu», dins Joan ARMANGUÉ (ed.), *Arxiu de tradicions de l'Alguer*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 105-116.
- PARDO de NEYRA, X. (2015): *Literatura de sereas: a maxia da muller acuática desde a literatura comparada*, Noia [A Coruña], Toxosoutos.
- PELEGRÍN, A. (1998): *La aventura de oír: cuentos y memorias de tradición oral*, Madrid, Cíncel.
- PRATS, J. (2018): *El Gran llibre dels indrets fantàstics de Catalunya*, Barcelona, Comanegra.
- PUJOL, J. M. (2013): *Això era i no era. Obra folklòrica de Josep M. Pujol*, ed. de Carme Oriol i Emili Samper, Tarragona, Publicacions de la URV.
- ROVIRÓ, X. ; ROVIRÓ, I.; AYATS, J. (1987): «Les encantades a "Canigó"», *Anuari Verdaguer*, núm. 2, p. 119-131.
- SCARIATI, R.; BAILLY, A. S. (1989): «Voyages, contes et *genius loci*», *Espace géographique*, núm. 18 (1), p. 21-24.
- SELFÀ, E. (2018): *Una marjal de llegendes*, Gandia, Lletra Impresa.
- SERRA, M. C.; ROMÁN DEL CERRO, J. L. (1986): *Leyendas de la Vega Baja*, Alacant, Universitat d'Alacant.
- SHAKESPEARE, W. (2014): *El Somni d'una nit d'estiu*, trad. de Joan Sellent, Tarragona, Arola.
- SOLER I AMIGÓ, J. (1998): *Enciclopèdia de la fantasia popular catalana*, Barcelona, Barcanova.
- VALÉRY, P. (1930): «Petite lettre sur les mythes», dins *Variété II*, París, Gallimard, p. 243-258.
- VALRIU, C. (2016): «Itineraris de llegenda: una proposta activa per descobrir la simbiosi entre territori i literatura oral», *Revista d'Etnologia de Catalunya*, núm. 41 (març 2016), p. 88-98.
- VERDAGUER, J. (2002): *Del Canigó a l'Aneto. Edició comentada i il·lustrada de les llibretes d'excursió de 1882 i 1883*, ed. de Narcís Garolera i Curt Wittlin, Lleida, Pagès.
- (2003): *Totes les obres, II. Poemes llargs. Teatre*, ed. de Joaquim Molas i Isidor Cònsul, Barcelona, Proa.
- VIOLANT, R. (2002): *El món màgic de les fades*, Sant Vicenç de Castellet, Farell.